
DOMONKOSI ÁGNES

JÁNK ISTVÁN: NYELVI ELŐÍTÉLET ÉS DISZKRIMINÁCIÓ A MAGYARTANÁRI ÉRTÉKELÉSBEN.

Nyitra, Szlovákia: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai
Tanulmányok Kara. 2019. 236 lap

Jánk Istvánnak a magyartanári értékelések diszkriminatív jellegét feltáró monográfiájában a nyelvészeti, pedagógiai, szociológiai tájékozottság, az empirikus elkötelezettség és a módszertani körültekintés eredményesen ötvöződik a tudományos eredmények közösségi hasznosulásába vetett hittel. A kötetben bemutatott kutatás hiánypótló kezdeményezés, olyan területen vizsgálódik ugyanis a szerző, amelyről az oktatási folyamatban részt vevő szereplők mindegyikének vannak tapasztalatai, ennek ellenére a kutatási eredmények szinte teljesen hiányoznak. Azt vizsgálja ugyanis, hogy a nyelvi hátrányos helyzet hogyan realizálódik a pedagógiai értékelés folyamatában, a nyelvhasználati különbségek hogyan válnak az iskolai eredményességet, és ezáltal akár a társadalmi érvényesülést is befolyásoló tényezővé. Nagyon fontos eredménye, hogy nem egyszerűen az iskola sztenderközpontúságát mutatja fel, és nem pusztán a nyelvi hátrány meglétének kimutatására koncentrálnak, hanem az értékelésre, a tanári értékelésben játszott torzító szerepre összpontosít, ezáltal a pedagógiai folyamat meghatározó mozzanatára irányítja a figyelmet.

Az iskolai nyelvhasználat társadalmilag fontos területét empirikus kutatásokra, alapos és végiggondolt mérésekre építve bemutató kötet szerzője egyaránt jártasságot mutat a nyelvtudomány, a szociálpszichológia, illetve a pedagógiai értékelés, mérés elméletének és módszertanának kérdéseiben. A monográfia szerkezete könnyen áttekinthető, jól tagolt, felosztása igazodik a tárgyalás menetéhez, a bevezető fejezet (0.) után az alapfogalmakat (1.), illetve a kutatási előzményeket (2.) tárgyaló fejezet következik. A 3. fejezet részletesen ismereti az alkalmazott módszert, a 4. fejezet a kutatást előkészítő próbamérés, az 5. pedig az átfogó, négy országra kiterjedő adatfelvétel eredményeit, majd összegzés és utószó zárja a munka kifejtő részét.

A könyvben bemutatott kutatás háttérfelvetéseit tekintve meghatározó szerepű a nyelv és identitás összefüggésének problematikája. A nyelv és az identitás szerepének összefüggései eltérően körvonalazódnak a szociolingvisztika variációs és objektivista, azaz a nyelvet a társadalmi valóságot tükröző jelenséggként felfogó, illetve az interakcionális és társas konstruktivista, azaz a nyelvet a társas valóságot létrehozó jelenséggként értelmező (vö. Rickford–Eckert 2001, Coupland 2007) irányzataiban. A kötet identitásfelfogásban a nyelv és az identitás viszonya némileg statikusnak tűnik, a nyelvváltozat mintegy jelöli az identitást, nem pedig iteratív diszkurzív folyamatokban létrehozza, holott az iskolai gyakorlatok szocializációs szerepét tekintve fontos hangsúlyozni azt is,

hogy a használt nyelvváltozatok és nyelvi megoldások nem egyszerűen külsődleges jelképként, hanem a cselekvésekkel való azonosulások révén válnak az identitás meghatározó tényezőjévé, azaz az identitás diszkurzív folyamatként is tanulmányozható. A tanári értékelések pedig azért különösen fontosak ebben az értelmezésben, mert egy intézményesített és presztízzsel bíró diskurzust jelentenek egyrészt az önalkotás, másrészt a kultúra fenntartásának diszkurzív folyamatában is. Az iskola szerepének vizsgálata pedig éppen azért meghatározó, mert az identitás formálódásának szocializációs kereteként működött a sztenderd ideológia stabilizálásának legmeghatározóbb diskurzusait.

A sztenderd működésének értelmezésében újszerű gondolat a kötetben a prototípuselv magyarázóelvként való felhasználása, amely előremozdíthatja a nyelvváltozatok modellezésének kérdését, azonban magát az érvelést még alaposabb kifejtésre, pontosításra érdemesnek érzem. A szerző a típus-példány, illetve a séma-megvalósulás fogalmának kérdését a kognitív szemantikából vezeti le, azonban a nyelvváltozatok értékelésének és értelmezésének, egymáshoz való viszonyának modellezésében, mentális reprezentációik felismerésében ezek a fogalmak tágabban, a megismerés és a kategorizáció alapvető műveleteiként értelmezhetők, érdemes lenne tehát a későbbiekben átfogóbb, általános kognitív magyarázó elvekből kiindulva kifejteni ezt az elképzelést. A szerző elgondolása a javasolt kitágított értelmezésben kifejezetten előremutató lehet a nyelvváltozatok mentális modelljeinek a magyar viszonylatban szinte teljesen hiányzó kutatásának tekintetében is (vö. Berthele 2010).

Kimagaslóak a kötet érdemei a sztenderd ideológiát érvényesítő kultúra iskolai ellentmondásainak megvilágításában. Érdemes azonban még erőteljesebben hangsúlyozni azt a paradoxont, hogy a sztenderd értéktelítettsége, kultúrahordozó és a közösség identitásalkotásában is érvényesülő szerepe miatt a tanári viselkedésben a sztenderd közvetítése mint a műveltség átadásának szándéka jelenik meg, és ezzel együtt válik mégis, akár a cselekvők számára öntudatlanul is nyelvíleg diszkriminatívá. Skutnabb-Kangasnak (2000) a nyelvi diszkrimináció nyílt és rejtett, tudatos és öntudatlan, látható és láthatatlan, aktív és passzív fajtáit megkülönböztető kategóriái is jól hasznosíthatók lehetnek ezért az adott helyzet értékelésére.

A kötet tanulságait tekintve fontosnak tartom kiemelni azt is, hogy a nyelvjárási háttérből adódó sajátosságokhoz, hátrányhoz a pedagógiai gyakorlatnak célszerű másképp viszonyulnia, mint a korlátozott nyelvhasználati módból adódó hátrányokhoz. Míg a korlátozott nyelvi eszközkészlet használatának esetében egyértelműen a hiány megszüntetése, a fejlesztés, a kidolgozott nyelvhasználati módok elsajátíttatása az iskola feladata, addig a nyelvjárás tekintetében a hozzáadó, a saját, elsőként elsajátított alapnyelv megőrzését kellene az iskolai gyakorlatnak is szem előtt tartania.

A kidolgozott és a korlátozott nyelvhasználati módot a szerző kiemeli a bernsteini értelmezési keretből, és azok a nyelvi változók, amelyeket a korlátozott és kidolgozott nyelvhasználati mód jellemzőiként megjelöl, megfeleltethetők a szituatív és a kontextusos beszéd sajátosságainak. A kontextusos közlések

létrehozásának elvárása pedig felzárkóztatást, nyelvi fejlesztést igénylő pedagógiai feladat, és nem tekinthető kizárólag az identitáshoz kötődő lingvista pedagógiai gyakorlatnak. Az ismétléseket, körülírásokat, töredékes mondatokat tartalmazó korlátozott nyelvhasználat nyelvi markerei olyan nyelvi sajátosságok, amelyekhez a befogadó hétköznapi nyelvi tapasztalatai alapján önkéntelenül a bizonytalanság, a készütlenség képzetét társítja, és épp azért a nyelvi nevelésben fontos a kidolgozott szóbeli közlésmódok rutinizálására való törekvés is. Fontos ezt a különbségtétel a diszkriminatívnek tartott pedagógusi viselkedésre nézve azért is, mert a kutatás adatai azt mutatják, hogy például a magyarországi adatközlők esetében az értékelést erőteljesebben mozdította negatív irányba a nyelvhasználati mód, mint a nemsztenderd, nyelvjárási nyelvváltozat.

A szóbeli felelet emellett olyan szövegtípus, amely nyilvánosság előtti összefüggő, kifejtett közlésre való alkalmasságot is megkíván, és ezért összességében a kidolgozott nyelvhasználat elvárása természetesnek tekinthető, hiszen az iskolának, különösen a munkában vizsgált anyanyelvi nevelés területén, nemcsak információkat kell hatékonyan közvetítenie, hanem a kifejtett közlés képességének fejlesztése is a célja, tehát pedagógiai elvárásként sem csak az információmennyiség visszaadása, hanem a megfelelő közlésmód elvárása is jelen lehet. Ráadásul mindez egy olyan nyelvelméleti megközelítésben válhat gyümölcsözően értelmezhetővé, amely a nyelvi megformálást is jelentés-összetevőnek tekinti, és ezért sem az oktatás hatékonyságának, sem az egyéni teljesítménynek az értékelésében sem teszi problémamentesen szétválaszthatóvá a kötetben elkülönített változóként kezelt két tényezőt, a nyelvhasználati módot és a tartalmazott lényegi információ mennyiségét.

A pedagógiai értékelés és mérés lehetőségeinek bemutatása a vizsgált téma szempontjából azért is különösen fontos, mert a nyelvi hátrány érdemi kezelésében valójában csak az iskolai értékelési gyakorlat megváltozása, a részben diagnosztikus, részben formálni-alakítani szándékozó értékelés tűnik célravezetőnek.

Kiemelendők a monográfia módszertani erényei. Jánk István munkája ugyanis egy olyan következetesen és alaposan végigvitt kutatásról számol be, amelyben a vizsgált problémához kreatív, innovatív módon hozzáigazított empirikus kutatási módszert alkalmaz, azaz mintegy mintájául szolgálhat annak a kutatómódszertani alaptézisnek, hogy a módszernek összhangban kell lennie vizsgált problémával. Meghatározó értéke tehát a kötetnek a nagy fokú módszertani tudatosság, a korábbi kutatások eredményeire építve egyénileg kialakított módszer, a lehetséges buktatók számbevétele. A szerző által kidolgozott módszernek az ötletessége mellett nagy értéke az egyszerűsége, könnyen kivitelezhető jellege, ráadásul a próbamérés után még tovább alakította, optimalizálta szerző a vizsgálat eszközét. Gondosan megalkotottak a mintaszövegek, az eléérések típusainak alkalmazása illeszkedik a kutató hipotéziseihez. Mindemellett talán a legfontosabb hozadéka a könyvben tárgyalt kutatásnak a nagyszámú és különböző háttérű adatközlőktől származó adatok

összegyűjtése és értékelése. Mintaszerű az adatok alapos, a diákok értékelésének tekintetében statisztikai módszereket is érvényesítő, precíz feldolgozása.

A kötet legfontosabb eredménye tehát annak kézzelfogható, számszerűsített és vitathatatlan igazolása, hogy a nyelvi hátrányos helyzet a diszkriminatív pedagógiai gyakorlat eredményeképpen fokozottan járulhat hozzá az iskolai kudarcokhoz, a tanári értékelésben a használt nyelvváltozat és a közlés kidolgozottságának mértéke is szerepet kap, sőt a diákok képességeiről alkotott képet is nagyban befolyásolja.

A kutatás eredményeire építve fontos és a nyelvjárásokhoz való viszonyulás kettős természetére rávilágító további vizsgálati terület lehet annak a felderítése, hogy a nyelvjárás diszkriminációjában hogyan oszlik meg a hangzásbeli, szóképzési és grammatikai változatok szerepe, mert ahogyan a kötetből is megtudhatjuk, a hasonló német kutatási eredmények azt jelzik, hogy a legmeghatározóbb szerepük a stigmatizált grammatikai változatoknak van a megkülönböztető folyamatok kiváltásában.

Nagyon sok értékes, a jelenség működésének apróbb részleteire, összetettebb vonatkozásaira is rávilágító adatot vonultat fel a munka, mint például a felső tagozatos tanárok intenzívebbnek tűnő diszkriminatív viselkedése, az egyes régiók közötti eltérések értelmezése. Meglepő, de épp ezért fontos eredménye a munkának az a megállapítás is, hogy a határon túli pedagógusok értékelő tevékenységében több esetben a magyarországiakénál erőteljesebben érvényesül a nyelvi diszkrimináció gyakorlata. A kutatási folyamat, annak fokozatosan több országra kibővülő jellege révén nagyon nagy mennyiségű adat gyűlt össze, amelyek teljes körű, átfogó értelmezése további inspiráló kérdéseket vet fel. A vizsgált szöveges értékelések például lehetőséget teremtenek a pedagógusok véleményalkotásában szerepet játszó értékek, ideológiák feltárására is.

A kötet eredményeinek megismertetését igen fontosnak tartom pedagógusképzés minél szélesebb köreiben, mert a nyelvészeti szempontokon jóval túlmutató, társadalmi, a pedagógiai gyakorlatban figyelembe veendő következményei lehetnek például az olyan felismeréseknek, hogy „a pedagógusjelöltek a nyelvjárásban beszélő gyerekek esetében a legkevésbé biztosak abban, hogy tanulók értették is, amiről beszéltek” (109), vagy hogy a kidolgozott közléseket alkalmazó tanulók esetében inkább érdemesnek tartják a pedagógusok további kérdések felvetését. Ezek a tényezők ugyanis egyértelművé teszik a pedagógiai gyakorlat öntudatlanul is megkülönböztetéshez vezető általános mechanizmusait.

Jánk István fontos kötete olyan kérdéseket boncolgat, amelyekben a jelenlegi gyakorlat diszkriminatív, hátrányokat okozó jellegének kimutatása és tudatosítása mellett lényeges közös feladat a lehetséges jó gyakorlatok felmutatása is, azaz annak tárgyalása, hogy miképp valósítható meg a hozzáadó szemlélet az iskolában, vagy milyen tényezők vezethetnek abba az irányba, hogy a sztenderd létének és szerepének tudatosítása ne vezessen egyidejűleg a saját nyelvváltozattól való elidegenedéshez is.

Irodalom

- Berthele, Raphael 2010. Investigations into the folk's mental models of linguistic varieties. In: Geeraerts, Dirk – Kristiansen, Gitte – Peirsman, Yves (eds.): *Advances in Cognitive Sociolinguistics*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 265–290.
- Coupland, Nikolas 2007. *Style: Language variation and identity*. (Key Topics in Linguistics). Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Rickford, John R. – Eckert, Penelope 2001. Introduction. In: Eckert, Penelope – Rickford, John R. (eds.): *Style and Sociolinguistic Variation*. Cambridge: Cambridge University Press. 1–18.
- Skutnabb-Kangas, Tove 2000. *Linguistic Genocide in Education, or Worldwide Diversity and Human Rights?* Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.